

1. ULUSLARARASI
FIRST INTERNATIONAL
SEVGİ GÖNÜL
BİZANS ARAŞTIRMALARI
BYZANTINE STUDIES
SEMPOZYUMU
SYMPOSIUM

BİLDİRİLER
PROCEEDINGS

ON İKİNCİ VE ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA
BİZANS DÜNYASINDA DEĞİŞİM
CHANGE IN THE BYZANTINE WORLD
IN THE TWELFTH AND
THIRTEENTH CENTURIES

1. ULUSLARARASI SEVGİ GÖNÜL
BİZANS ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
FIRST INTERNATIONAL SEVGİ GÖNÜL
BYZANTINE STUDIES SYMPOSIUM

BİLDİRİLER
PROCEEDINGS

İSTANBUL, 25-28 HAZİRAN JUNE, 2007

© VEHBİ KOÇ VAKFI, 2010

EDİTÖRLER
EDITORS
Ayla Ödekan
Engin Akyürek
Nevra Necipoğlu

KİTAP TASARIMI
BOOK DESIGN
Bülent Erkmen

BASKI ÖNCESİ HAZIRLIK
PRE-PRESS PRODUCTION
Bilge Barhana

YAYIN KOORDİNASYONU
PUBLICATION COORDINATION
Gülrû Tanman

REDAKSİYON
REDACTION
Özgü Çömezoğlu

ÇEVİRİ
TRANSLATION
İnci Türkoğlu

YAPIM KOORDİNASYONU
PRODUCTION COORDINATION
BEK Tasarım ve Danışmanlık Ltd

BASKI
PRINT
Ofset Yapımevi
Yahya Kemal Mahallesi
Şair Sokak, No. 4
Kağıthane, İstanbul

ISBN 978-975-6959-38-1

Bu kitap, Vehbi Koç Vakfı tarafından 25-28 Haziran 2007 tarihleri arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde gerçekleştirilen 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

This volume contains the proceedings of the First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, which was held at the Istanbul Archaeological Museums during 25-28 June 2007.

©2010. Tüm yayın hakları saklıdır. Bu kitapta yayımlanan yazı ve resimlerin tüm hakları ilgili kişi ve kurumlara aittir; tamamı ya da bir bölümü yayıncıdan izin alınmadan, fotokopi dahil optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

©2010. All rights reserved. All rights of the images and texts published in this volume belong to the persons and institutions concerned. No part of it, or all, may be published, printed, reproduced, using any mechanical, optical or electronic means including photocopying without prior written permission by the publisher.

ON İKİNCİ VE
ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA
BİZANS DÜNYASINDA DEĞİŞİM
CHANGE IN THE BYZANTINE
WORLD IN THE TWELFTH AND
THIRTEENTH CENTURIES

BİLDİRİLER
PROCEEDINGS

İÇİNDEKİLER CONTENTS

SUNUŞ PREFACE ÖMER M. KOÇ	xxii-xiii
ÖNSÖZ FOREWORD AYLA ÖDEKAN, ENGİN AKYÜREK, NEVRA NECİPOĞLU	xiv-xv
AÇILIŞ KONUŞMASI OPENING SPEECH S. YILDIZ ÖTÜKEN	xvi-xvii
1. TARİH VE COĞRAFYA HISTORY AND GEOGRAPHY	
CASİM AVCI Selâhaddîn Eyyübî (1171-1193) ve Bizans Selâhaddîn Eyyübî (1171-1193) and the Byzantium	19
MEVLUDE BAKIR Bizanslılar Deprem ve Etkilerinin Üstesinden Nasıl Geldiler? How did the Byzantines Deal with the Earthquakes and their Aftermath?	23
BUKET KİTAPÇI BAYRI Genç Niketas'ın Şehit Edilmesi: Selçuklu Sultanı II. Mesud Döneminde Zorla Din Değiştirme Kanıtı mı? Yoksa, İmparator II. Andronikos Dönemi Bizans Politikalarının Bir Yansıması mı? The Martyrdom of Niketas the Younger: A Case of Forced Conversion under the Seljuk Sultan Masud II or a Reflection of the Byzantine Policy under Emperor Andronikos II?	28
JOHANNES KÖDER Geç Orta Çağ'da Doğu Akdeniz'in Tarihsel Coğrafyası: Kaynakların Sorunları Historical Geography of the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries: Problems of the Sources	34
NIKOLAOS S. KANELLOPOULOS – IOANNA K. LEKEA On ÜçüncüYüzyıl Bizans'ında Savaşın Takdiri: Latin Etkisinin Varlığı Üzerine Justification of War in Thirteenth-Century Byzantium: Tracing down the Latin Influence	39
ERDOĞAN MERÇİL Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu Letter of Sultan Sanjar to the Byzantine Emperor	45
SCOTT REDFORD Konya'da Maurozomes Ailesi Maurozomes in Konya	48
DENIS F. SULLIVAN Anna Komnene'nin <i>Alexiad</i> 'ında Yazar Sorunu: Kuşatma Tasvirlerinin Askeri El Kitapları ve Öteki Tarihçilerin Anlatımlarıyla Karşılaştırılması The Authorship of Anna Komnene's <i>Alexiad</i> : the Siege Descriptions Compared with the Military Instructional Manuals and other Historians	51
ALICE-MARY TALBOT Erken On Üçüncü Yüzyıldan Özgün Bir Aziz Yaşamöyküsü: Akakios Sabbaites'in Aziz Barnabas ve Sophronios Vitası A Unique Saint's Life of the Early Thirteenth Century: Akakios Sabbaites' Vita of Saints Barnabas and Sophronios	57

5. MİMARLIK ARCHITECTURE	
AYGÜL AĞIR Konstantinopolis'te <i>Locus Venetorum</i> (1082-1261): Yapılar ve Olası Yerleri <i>Locus Venetorum</i> in Constantinople (1082-1261): Structures and their Possible Locations	324
PAMELA ARMSTRONG On İkinci Yüzyıl Konstantinopolisi'nde Yazınsal Polemik Literary Polemic in Twelfth-Century Constantinople	333
WILLIAM AYLWARD Marmara Denizinde Pegae'de Geç Bizans Surları The Late Byzantine Fortifications at Pegae on the Sea of Marmara	342
SUNA ÇAĞAPTAY Ne Kadar Batılı? Nymphaion Sarayı ve Mımarî Özellikleri How Western is it? The Palace at Nymphaion and its Architectural Setting	357
HASAN FIRAT DİKER On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Ayasofya Hagia Sophia in the Twelfth and Thirteenth Centuries	363
SEMA DOĞAN Alanya'da Kızılcaşehir Kalesi ve On İkinci Yüzyılda Akdeniz Kızılcaşehir Fortress in Alanya and the Mediterranean in the Twelfth Century	370
A. CEREN EREL Kıbrıs'ta On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Mimarisi ve Görülen Değişimler Byzantine Architecture in Cyprus and Changes Observed in the Twelfth and Thirteenth Centuries	380
ELIZABETH FISHER Konstantinopolis'te Keşişler, Manastırlar ve Latin Dili Monks, Monasteries and the Latin Language in Constantinople	390
ESRA GÜZEL ERDOĞAN II. Andronikos Döneminde Konstantinopolis Kenti ve Manastırları Arasındaki İlişkiler, Theodora Synadene'nin Bepaia Elpis Manastırı Relationship between Monasteries and the City of Constantinople during the Reign of Andronikos II, a Case Study: Bepaia Elpis Monastery of Theodora Synadene	396
BÜLENT İŞLER Gürcü ve Bizans Kiliselerinde On Birinci ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasına Tarihlenen Ek Mekânlar Additions to the Byzantine and Georgian Churches Constructed during the Twelfth and Thirteenth Centuries	400
MICHEL KAPLAN On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Manastırlar Niçin Kuruldu? Why were Monasteries Founded in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries?	408

ŞEHRAZAT KARAGÖZ Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya Çıkarılan On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıl Yapısı A Twelfth and Thirteenth-Century Structure Unearthed during the Marmaray-Üsküdar Excavations	413
ÖRGÜ DALGIÇ – THOMAS F. MATHEWS Peribleptos Kilisesi ve Orta Bizans Mimarisi İçindeki Yeri Üzerine Yeni Bir Yorum A New Interpretation of the Church of Peribleptos and its Place in Middle Byzantine Architecture	424
ROBERT OUSTERHOUT Eski ve Yeni Bulgular Işığında Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) Bezemeleri The Decoration of the Pantokrator (Zeyrek Camii): Evidence Old and New	432
GÜNER SAĞIR Kars, Kızıl Kilise (Karmirvank/Dprevank) Tarihlendirme Sorunu Üzerine Bir Deneme Kızıl (Karmirvank/Dprevank) Church in Kars: An Attempt for the Dating Problem	440
AYÇA TİRYAKİ Kisileçukuru Manastırı: Antalya'da On İkinci Yüzyıla Ait Bir Bizans Manastırı The Monastery at Kisileçukuru: A Twelfth-Century Byzantine Monastery in Antalya	447
SOTIRIS VOYADJIS Yunanistan Mesenya Hıristiyani'deki Metamorphosis Kilisesi Mimari Tarihçesi Üzerine Yeni Notlar Further Remarks on the Building History of the Church of the Transfiguration of Christ at Christianou, Messenia, Greece	458
6. GÖRSEL KÜLTÜR VISUAL CULTURE	
MERYEM ACARA ESER On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Liturjisi ve Liturjik Eserlerde Değişimin Tanıkları Witnesses to the Change in the Byzantine Liturgy and Liturgical Objects in the Twelfth and Thirteenth Centuries	470
VERA BULGURLU Bizans Kurşun Mühürleri Işığında On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Yönetim Administration during the Twelfth and Thirteenth Centuries in the Light of Byzantine Lead Seals	480
ANTHONY CUTLER Hıristiyan Doğuda Fildişi Oymacılığı Sorunu (On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllar) Problems of Ivory Carving in the Christian East (Twelfth and Thirteenth Centuries)	486
BUKET COŞKUNER Bizans Sanatında Duvar Resmi Teknikleri: Kapadokya'dan Örnekler Wall-Painting Methods of Byzantine Art: Examples from Cappadocia	495

KARS, KIZIL KİLİSE (DPREVANK/KARMİRVANK) TARİHLENDİRME SORUNU ÜZERİNE BİR DENEME

GÜNER SAĞIR

Bu makalede, Kars Kızıl Kilise'nin tarihlendirme sorunu ele alınacaktır. Bu sorun, dönem kaynakları, günümüz araştırmaları, yapının kitabeleri, mimari ve süsleme özellikleri ile birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çünkü kilisenin güneybatı köşe odası alınlığındaki kitabenin 1218 tarihi, kitabe de yer aldığı söylenen Parseğ Con ismi ile yapının mimari ve süsleme özellikleri günümüz araştırmacılarının tarihlendirme konusundaki tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.¹

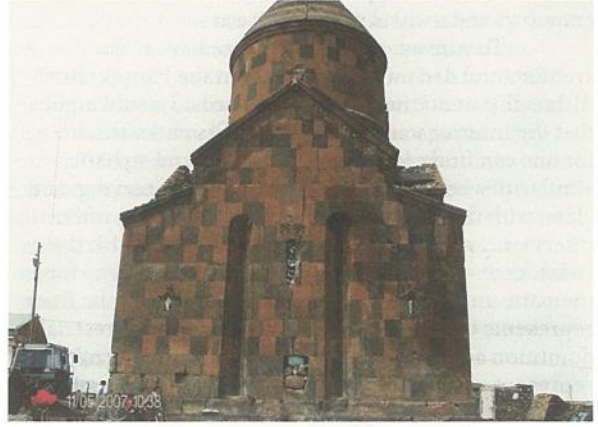
Res. 1 Kızıl Kilise, kuzeydoğudan genel görünüş (2007).

Kızıl Kilise, Kars merkeze bağlı Yağikesen Köyü içinde bulur (Res. 1).² Köy, Kars'ın yaklaşık 39 km doğusunda, Ani'nin 15 km kuzeyinde yer alır. Kilisenin adı, yayınlarda "Kızıl Kilise", "Karmirvank", "Dprevank" ya da "Barsel Coni Vank" olarak geçer. Yapı, yerel kullanımdaki "Kızıl Kilise" ismini beden duvarlarında görülen kırmızı düzgün kesme taştan almıştır (Res. 2).

1 Bu makalede geçen Ermenice kelimeler, ortak dil oluşturulabilmesi için bugün İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kullandığı Batı Ermenicesi'ne göre yazılmıştır.

2 H. Marzbanian, *Բաղադատական Ավանդակ Կրօնական Ճարտարապետութեան վրայ եւ Հայ Ճարտարապետութեան տեղը անոր մէջ* (Dini Mimari Üzerine Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Ermeni Mimarisinin Yeri) (İstanbul, 1970), 86, 94. Araştırmacı, Kızıl Kilise'nin, Horomos Manastırı yakınlarında bugün Ermenistan sınırlarında bulunan ve aynı adı taşıyan kilise ile karıştırıldığını belirtir. Her iki kilisenin de plan tipi olarak birbirlerine çok benzediğini, Ermenistan tarafında bulunan kilisenin kubbe örtüsü ve üçgen nişler üstünde süslemeli taç kemerleriyle diğerinden ayrıldığına değinir. Ayrıca Ermenistan tarafında bulunan kilisenin adının Surp Krikor olduğunu ve Samehan adlı bir mimar tarafından yapıldığının bilindiğini de kaydeder.

Kilise, dıştan doğu-batı doğrultusunda yaklaşık kare planlı, içten haç planlı, tek apsisli, pastoforion odalı, batıda iki şapele sahip, kubbeli bir yapıdır (Res. 3). Pandantif geçişli kubbe ile örtülü merkezi kare

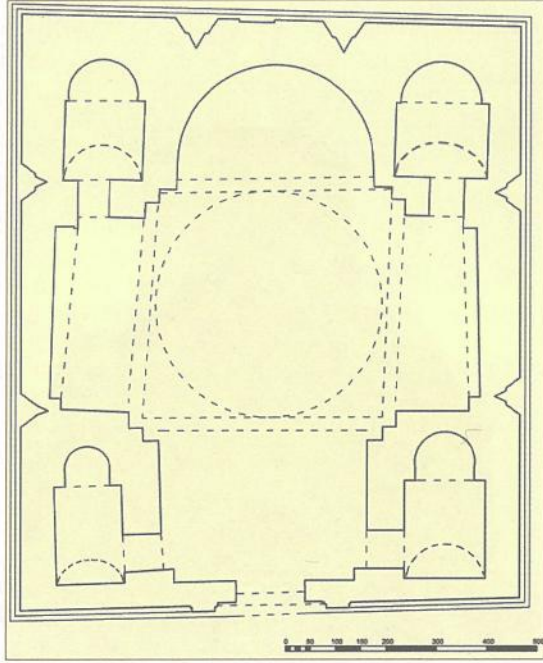

Res. 2 Kızıl Kilise, doğu cephe (2007).

mekân, kuzey, güney ve batı yönde yuvarlak kemerlerle haç kollarına, doğuda doğrudan apsise açılır (Res. 4). Dar olan kuzey ve güney haç kollarının doğusundaki birer açıklıkla *pastoforion* odalarına; kuzey ve güney haç kolundan daha derin olan batı haç kolunun kuzey ve güney duvarlarında bulunan birer açıklıkla şapelere geçilir. Apsis, içten yarım daire, dıştan düz duvarlıdır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında birer niş yer almaktadır. Naosa giriş, batı duvarı eksenindeki tek açıklıkla sağlanır. Bugün mevcut olan güney duvardaki açıklık, yakın tarihlerde yapılmıştır. Apsisin kuzey, güney ve batı haç kollarının eksenlerinde birer, kubbe kasmağında dört yuvarlak kemerli pencere bulunur. Pastoforion odaları yaklaşık kare planlı, şapeller doğu-batı doğrultusunda dikkörtgen planlı ve mekânların tümü beşik tonoz örtülüdür. Pastoforion odalarının apsilerinin ana eksenlerinde, şapellerden kuzeydeki kuzey duvarında, güneydeki güney duvarında birer pencere yer alır.

Kuzey, güney ve doğu cepheler, cephe yüksekliğince uzanan ikişer üçgen niş ile bölünür (Res. 5). Batı cephenin ekseninde, yapının dikkörtgen giriş kapısı yer almaktadır. Kapı, çifte sütunceler üzerine oturan kademeli yuvarlak kemerle vurgulanmıştır (Res. 6-7). Cephelerde üçgen alınlık oluşturan haç kolları çift pahlı çatı, pastoforion odaları tek pahlı çatı, silindirik kasnak üzerine oturan kubbe konik çatı ile örtülüdür (Res. 8). Kilisenin giriş kapısı, pencere çerçeveleri, taç kemerler, kubbe kasmağı ve saçaklarında, geometrik ve bitkisel süslemeler görülür (Res. 9-10). Ayrıca yapının kuzey, güney ve doğu cephelerinde üçgen nişler ve özellikle batı cephede haçkarlar göze çarpar (Res. 11).³

3 Ermenice "haç" (խաչ) ve "taş" (քար) kelimelerinden oluşan "haçkar" (խաչքար) Türkçe "haçtaşı" anlamına gelir. Ermeni sanatına özgü haçkarlar, serbest veya duvarlara yerleştirilmiş şekilde karşımıza çıkar. Ermeni mimarisinde 9. yüzyıldan itibaren görülen ve 11. ile 14. yüzyıllar arasında yoğun

Res. 3 Kızıl Kilise, rölöve (çiz.: mim. E. Çolak, 2007).

TARİHİ

Onuncu yüzyıl sonu-on birinci yüzyıl başında yaşamış Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi'ye göre kilise, Kral Abas (928-953) ve Katolikos Anania (943-967) döneminde yapılmıştır. Yapı, onuncu yüzyılda Bizans İmparatorluğu'ndan gelen Ermeni rahipler tarafından Şirak bölgesinde inşa edilen manastır ve kiliseler içinde "Dprevank" adıyla yer alır.⁴ Alişan, Sanahin Manastırı arşivi ve on üçüncü yüzyılın ilk yarısında yaşamış Vartan'ın tarih kitabına dayanarak, kilisenin yedinci yüzyılda mevcut olduğunu ancak orijinal ithaf adının bilinmediğini belirtir. Araştırmacı, onuncu yüzyılda Kral Abas döneminde yeniden inşa edilen yapının, yeni inşa ile birlikte Dprevank olarak adlandırıldığını kaydeder.⁵ Toramanyan ve Marzbanian, kilisenin yedinci yüzyılda var olduğunu, onuncu yüzyılın ilk yarısında Kral Abas döneminde onarıldığını belirtirler.⁶ Thierry, Asoğik'in

uygulanması olan haçkarlar, bazalt ya da tuf taşından dikdörtgen kesilerek ortasına bir haç motifi yerleştirilir, zemin genellikle kabartmalarla bezelidir. Ayrıca ortadaki haçı çevreleyen başka haçlarla birlikte, içlerinin bezendiği, geometrik, bitkisel ve az da olsa figürlü süslemeleri olan haçkar örnekleri de görülür.

4 S. A. Daronetsi, *Ստեփանոս Տարոնեցի, Պատմության Տեղագրական* (Evrensel Tarih), yay. haz. Rahip G. Şahnazaryants (Paris, 1859), 162.

5 P. L. Alişan, *Շիրակ. Տեղագրության պատկերացույց* (Şirak, Resimli Topografya) (Venise, 1881), 16.

6 T. Toramanyan, *Նիւթեր Հայկական ճարտարապետության պատմության* (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları) (Erevan, 1948)

tarih kitabında geçen, yapının onuncu yüzyılda inşa edildiği bilgisini aktardıktan sonra kilisede uygulanan plan tipinin onuncu yüzyıl yapılarında görüldüğünü, ancak cephelelerinde bulunan dekoratif süslemelerin on ikinci ve on üçüncü yüzyıl yapılarında karakteristik bir uygulama olarak karşımıza çıktığını ifade eder. Bu nedenle de, mimari özelliklerine göre kilisenin onuncu yüzyılda inşa edilmiş olabileceği gibi, on üçüncü yüzyılda da inşa edilmiş olabileceğini belirtir.⁷ Maksoudian, Ortaçağ Ermeni tarihçilerinden Gandzaklı Kirakos ve Vardan Areveltsi'nin yapıyı, Ortaçağ'ın önemli yapıyı Dprevank'la özdeşleştirdiklerini ve efsanevi Parseğ Con adıyla andıklarını aktarır. Araştırmacı, tarihçi Asoğik'e dayanarak da, kilisenin Kral Abas (929-953) ve Katolikos Anania döneminde (944-967) inşa edildiğini, muhtemelen 944/45-53 yılları arasında yapılmış olabileceğini öne sürer.⁸ Cuneo kiliseyi, Alişan ve Thierry'nin bahsettiği yazıta göre on üçüncü yüzyıla tarihler.⁹

KİTABELER

Res. 4 Kızıl Kilise, içten örtü sistemi (2006).

Kilisenin içinde, şapellerin kapı alınlıkları ile *prothesis* kapı alınlığında birer kitabe, yapı dışında da giriş kapısı alınlığında bir kitabe yer alır. Kuzeybatı şapelin okunamayacak şekilde tahrir olmuş kitabesi hariç diğerleri İstanbul Ermeni Patrikliği'nde okunmuştur (Res. 12).¹⁰ Metin içinde kitabelerin tanıtımı en yeniden

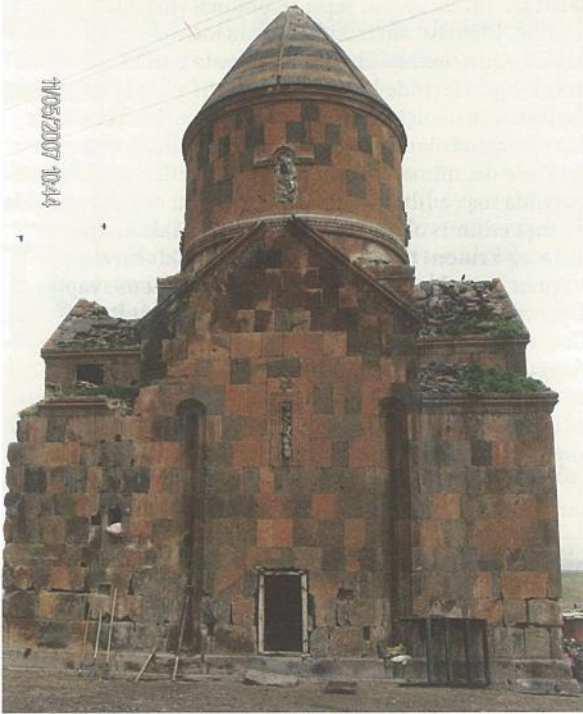
2:126; Marzbanian, *Բաղրատական Ավանդակ* (Dini Mimari), 88.

7 J. M. Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (Turquie)", *REArm VIII* (1971): 195-96; ay., "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars. (III)", *REArm XVII* (1983): 357-58.

8 K.H. Maksoudian, "Karmirvank, Kızıl Kilise, Dprevank", *Armenian Architecture*, mikrofış, ed. V.L. Parsegian, V.L. (Leiden, 1987) I-V, no: A-2226.

9 P. Cuneo, *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo, I-II* (Rome, 1988), 686.

10 Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na Doç. Dr. M. Sacit Pekak'ın danışmanlığında 2008 yılı Ocak ayında sunulan "Kars ve Çevresi, Kral Abas (928-953)

Res. 5 Kızıl Kilise, güney cephe (2007).

eskiye doğru yapılarak, araştırmacıların görüşleriyle birlikte değerlendirilmiştir.

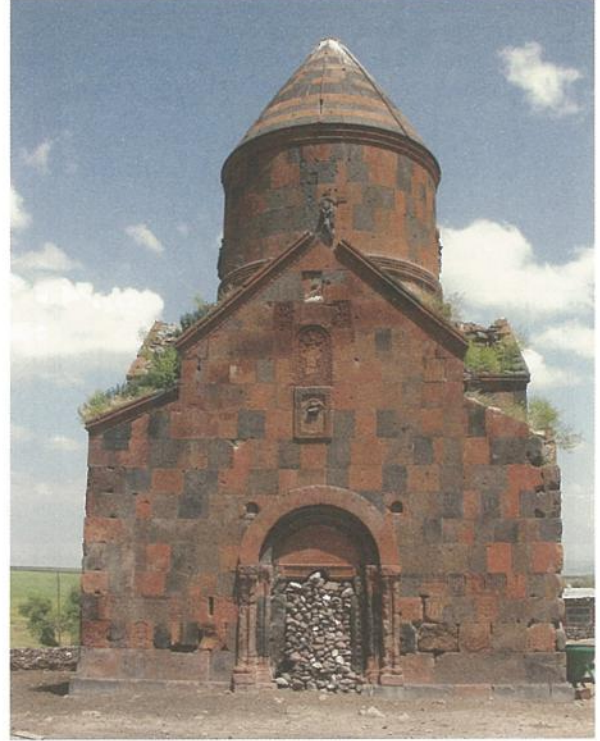
Batı Giriş Kapısı Alınlığındaki Kitabe:

Batı giriş kapısı alınlığında bulunan alt kısmı tahrip olmuş on üç satırlık kitabe 1887 tarihlidir. Bu kitabe Marzbanian'ın kitabında özet olarak verilmiş, Thierry'nin makalesinde Fransızca tercümesi yer almıştır.¹¹ Kitabenin Ermenice orijinal metni, Ermenice transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi tarafımızdan yapılmıştır (Res. 13).

Ermenice Orijinal Kitabe:

Ի 18+87 [ԱՄ]Ի ՓՐԿԳԻ
ՇՆՈՐԶԻԻ [ԵԻ] ՈՂՈՐ//

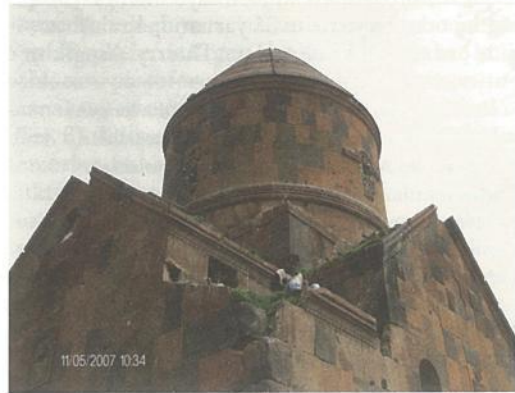
Dönemi Kiliseleri: 'Surb Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise' " adlı doktora tezimizin, arazi çalışmaları sırasında bölgede bulunan pek çok Ermeni kilisesi incelenmiştir. Bölgede incelenen yapılardan biri olan Kızıl Kilise'nin kitabelerinin çevirilerinin yanı sıra tezimiz kapsamına giren yapılar hakkında bilgi alınan Ermenice orijinal dönem kaynaklarının ve Ermenice yayınların çevirileri yine İstanbul Ermeni Patrikliği'nde yapılmıştır. Hem tez için, hem de bu makale için katkılarından dolayı İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Sayın Dr. Krikor Damadyan ile Sayın Vağarşag Seropyan'a ve Leipzig Üniversitesi'nden Sayın Ischchan Tschiftjdjian'a, arazi çalışmalarımızda yanımda olan ve çalışmalarımın her aşamasında desteğini aldığım değerli hocam Doç Dr. Mine Kadiroğlu'na, Dr. Fahriye Bayram, Bülent İşler, Can Avcı ve Mimar Evren Çolak'a teşekkür ederim.
11 Marzbanian, *Բաղնատական Ավանդիկ* (Dini Mimari), 88; Thierry, "Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (Turquie)", 194.

Res. 6 Kızıl Kilise, batı cephe (2005).

Res. 7 Kızıl Kilise, batı giriş kapısı (2007).

Res. 8 Kızıl Kilise, çatı sistemi (2007).

Մ[ոհ]թե[ւս]բն ԱՍՏ[ոհ]ԾՈՅ ԵՍ
ՍԱՂ[ւ]թի[ւ] ԲԱՀԱՆԱՅՍ ՏԵՐ Դ[ւ.հ]ԻԹԵԱՆՑ
Լ[ոհ]Ս[ւ.հ]ՈՐՁԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԻՄՈՑ ԱՐԴԵԱՆՑ
ՎԵ[րս.]ՆՈՐՈԳԵՑԻ Ձ[ւ.հ]ԵՐԵԱՅ ՀԻՆՕՐԵԱՅ ՀՈԶԱ[ԿԱ]
ԻՈՐ
ԿԱՐ[տի]Ր ՎԱՆՔՍ ԶԿԱԹ[ոհ]ՂԻԿԷՆ Շ[ոհ]ՐՁԱՆԱԿԻ
Ձ[ՈՐ]Մ[ոհ]ՆՍ Ձ//
ՁԵՂ[ոհ]ՆՆ ԵՒ ԶԱՅԼՍ ՎԱՍՆ Յ[ի]ՇԱՏԱԿԻ ՀՈԳՈՑ
[ՄԵ]ՐՈՑ [ԵՒ] ԱՐ[ԵՒ][ՇԱ]Տ//
[ոհ]թեաւ ՄԻԱԿ ՈՐԴՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԱՅ [ԵՒ]
ԹՈՌԱՆՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԱՅ ԵՒ
ԶԽԱԶ ԿԱԹՈՂԻԿԻ [ԿԱ]ՆԳՆԵԱՑ ԵՐԻՑԿԻՆ [ՄԵՐ]
ՇՈՂԱԿԱԹ ԹՈՎՀԱՆԷՍԵԱՆ
ԱՐԴ ԱՂԱԶԵՄ ԶՀԱ[ն]ԴԻՊՈՂԻ ԹԻՇ[ԵԱ] ԶԱՆԱՐԺԱՆՍ
ԱՂՈԹՍ ՁԵՐ:
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԴ[....]
Գ[Ե]ՂԵ[....] ՕԲԵՆՑԻՆ ԶԱՆ//
ԻԻՔ [ԵՒ] ԱՇ[ԽԱ]Տ[ոհ]թեաւ Գ
[ի]նԿ ՅՕՍԵՓԵՆ ՆԸՎԻՐԵԱ//
Ց 50 [ԱՄԱ]ՆԷԹ Ա[Ս]Տ[ոհ]Ծ
ԱՐԱՑԷ. [ԱՄ]ԷՆ

Transkripsiyon:

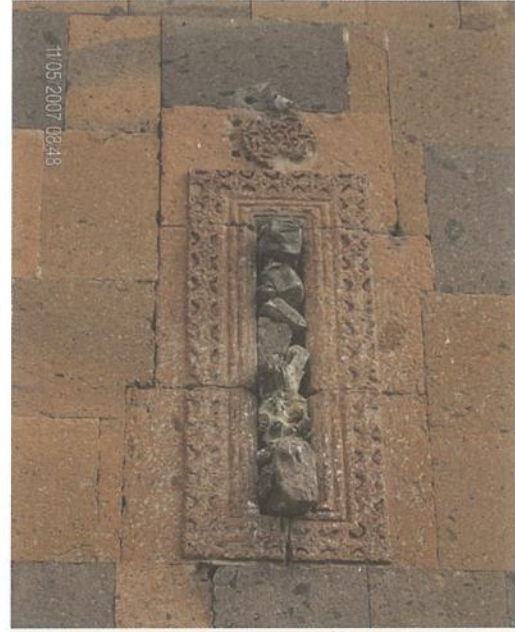
İ 18+87 AMİ PIRÇÇİ

ŞINORHİV YEV VOÇOR//
MUTYAMPIN ASDUDZO YES
SAĞATİEL KAHANAYS DER TAVİTYANTS
LUSAVORÇAGAN HAYOTS İMOTS ARTYANTS
VERANORÖKETSİ ZAVERYAL HİNORYA HIRÇACAVOR
GARMİR VANKS ZGATUÇİGEN ŞURÇANAGİ
ZORMUNIS IZ//
TSEÇUNIN YEV ZAYLIS VASINHIŞADAGİ HOKO
MERO YEV AREVŞAD//
UTYAN MİAG VORTUYS MIKHİTARA YEV VAĞARŞAGA
YEV
IZKHAÇ GATOÇİĞİ GANKNYATS YERİTSCİNN MER
ŞOÇAGAT HOVHANESYAN
ART AÇAÇEM IZHANTİBOĞİT HİŞYA ZANARJANS
AÇOTIS TSER.
PAREBAŞD JOÇOVİRT[....]
KEÇE[....] OKNETSİN ÇAN//
YUVK YEV AŞKHADUTYAN K
İNG HOSEPEN NIVİRYA//
TS 50 AMANET ASDVADZ
[....] ARASTSE. AMEN.

Türkçe Çevirisi:

Kurtarıcı'nın 1887 yılı

Tanrı'nın inayeti ve bağışlayıcılığı sayesinde ben Peder Sağatiel Ter Davityantz Ermeni-Lusavorçaganlar'ın tarihi ünlü Karmir Vank'ın harabe olmuş kubbesini, çevre duvarlarını, tavanını ve diğer kısımlarını bizim hatıramız, tek oğlum Mikhitar'ın ve torunum Vağarşag'ın uzun ömrü için onarttım. Kubbedeki haç eşim Yeretzgin Şogakat Hovhanesyan dikti. Ve sana yakarırım buraya gelen bunları hatırla ve beni de

Res. 9 Kızıl Kilise, güney cephe, pencere (2007).

Res. 10 Kızıl Kilise, doğu cephe, pencere (2007).

duaların içine kat.

İnançlı cemaat []

dan [] köyden güçlükle yardım ettiler

Ve iş []

[INK] Hovsep bağışladı

50 amanet Tanrı []

etsin. Amin.

Prothesis Kapı Alınlığındaki Kitabe:

Prothesis kapı alınlığında bulunan beş satırlık kitabe 1711 tarihlidir. Bu kitabeden daha önce hiçbir araştırmacı bahsetmemiştir (Res. 14).

Res. 11 Kızıl Kilise, batı cephe, pencere ve haçkarlar (2007).

Res. 12 Kızıl Kilise, kuzeybatı şapel kapı alınlığı, kitabe (2007).

Res. 13 Kızıl Kilise, batı giriş kapı alınlığı, kitabe (2007).

Ermenice Orijinal Kitabe:

ՌՃԿ
ԱՅՍ Ա[ուր]Բ ուխոս ...
Ա[ստուա]ծածին ... լցեալ ... էր
Ես Տիմոթէոս Վ[ա]րդ[ա]պետս վերստ//
ին լուսաւորեցի շնորհոցն Ք[րիստոս]ի

Transkripsiyon:

1160
AYS S[UR]P ukhds ...
A[sdva]dzadzin ... lhtsyal ... er
Yes Dimoteos V[a]rt[a]b[e]ds veris//
in lusavoretsi şınorhokn K[risdos]i

Türkçe Çevirisi:

1160 [+551=1711]
Bu kutsal adak ziyaretgâhı...
Tanrıdoğan [Meryem Ana, Panagia Theotokos] la
dolmuştu
Ben Dimoteos Vartabed Mesih'in inayetiyle yeniden
aydınlattım.

Güneybatı Şapelin Kapı Alınlığındaki Kitabe:

Güneybatı şapelin kapı alınlığında bulunan kitabe beş
satırdan oluşur. En üstte tarih yazılıdır. En son satırda
da birkaç harf dışında okunamamıştır. Bu kitabe (Res.
15) Alişan ve Thierry tarafından yayınlanmıştır.¹²

Ermenice Orijinal Kitabe:

ՈԿԷ
ՇՆՈՐՀԻՒՆ Ք[ՐԻՍՏՈ]ՍԻ Ե//
Ս ՏԱՎԻԹ Ա[ՍՏՈՒԾԱ]Ի ՁԵՌՆ ԵՏ//
ՈՒ ՄԱՏՐԱՆՍ ՍՊԱՍԱԿ//
ՈՐԶՊԱՏ

Transkripsiyon:

667
ŞINORHİVIN K[RİSDO]Sİ YE//
Ş DAVİT A[SDUDZA]V TSEİN YED//
U MADRANS SBASAV//
ORZBAD

Türkçe Çevirisi:

667 [+551]=1218
Mesih'in inayetiyle
ben Davit Tanrı'nın aracılığıyla (?) el verdim
bu şapelin hizmetkârı
.....zbad

Alişan, güneybatı şapeldeki bu kitabenin açıklamasını

12 Alişan, *Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց* (Şirak), 15;
Thierry, "Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (III)", 357.

Res. 14 Kızıl Kilise, prothesis kapı alınlığı, kitabe (2007).

Res. 15 Kızıl Kilise, güneybatı şapel kapı alınlığı, kitabe (2007).

"Mesih'in inayetiyle ben Dalita bu şapele yardım ettim... 1228" olarak verdikten sonra kilise içinde tahrip olmuş başka bir kitabeden de bahseder. Bu kitabede Barseğ Con isminin okunduğunu, bu kişinin de Katolikos III. Nerses'in (641–661) emriyle Ermeni Kilisesi ilahilerini düzenlediğini ve Dprevank'ın başrahibi olduğunu belirtir.¹³ Aynı bilgiler Marzabanian tarafından da

13 R. W. Thomson, "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", *DOP* 43 (1989): 178; 13. yüzyıl dönem tarihçisi Vardan Areweltsi'nin tarih kitabı Parseğ Con'un Ani bölgesindeki Dprevank'ın başrahibi olduğunu destekler. Alişan, *Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց* (Şirak), 15–16. Araştırmacı Barseğ Con'un, Şirak'ta bulunan Dprevank Manastırı'nın başrahibi olduğunu ve Katolikos III. Nerses'in (641–61) emriyle Ermeni Kilisesi ilahilerini düzenlediği belirtir. M. Ormanian, *Ազգապատմութիւն* (Millet Tarihi) (İstanbul, 1912) 1:böl. 482, s. 715–16. Katolikos III. Nerses'in, Bagrevan (Üç Kilise/Diyadin) Surp Hovhannes Kilisesi'nde (624–31) düzenlenen Vartavar Yortusu (İsa'nın Suret Değiştirmesi) ayininde okunan ilahilerdeki uyumsuzluğu giderilmesi ve kurallara bağlanması için 641 yılında toplanan Ermeni Kilisesi meclisi, ayinlerde okunacak ilahilerin seçilmesi ve bir sisteme konulması kararlaştırılmış, bu seçim görevini de Şirak bölgesi Dprevank'ının ruhani önderi Parseğ Con Vartabed'e vermiştir. G. Kherlobian, "Medieval Armenian Literature", *The*

aktarılır.¹⁴ Ayrıca Alişan, Vahram ve eşi Tayik'in 1228 yılında Dprevank'a bir bağ bağladığını kaydeder.¹⁵

Thierry, Alişan'ın bahsettiği kitabeyi 1970'li yıllarda yaptığı araştırmalarda tespit edememiş, sonraki yıllarda kilisede yaptığı incelemelerde kitabeyi görmüş ve 1983 tarihli makalesinde yayınlamıştır.¹⁶ Kitabede, "667 (= 1218), İsa'nın sayesinde ben Talita, bu şapelin yapımına yardım ettim. Arkamdan gelenler..." yazıldığını kaydeder. Thierry, Alişan'ın, 1215 tarihi verdiği ve Parseğ Con isminin geçtiğini belirttiği kitabede yaptığı incelemede, kitabenin tarihinin 1218 olduğunu ve Parseğ Con ismine rastlamadığını belirtir.¹⁷

Maksoudian, Thierry'nin, on dokuzuncu yüzyıl sonunda Alişan'ın bahsettiği yazıtı güneybatı şapelin kapısı üstünde bulduğunu, kitabede Talita adında bir kadının 1218 yılında bağışta bulunduğundan söz edildiğini aktarır. Bu durumda Alişan'ın verdiği 1228 tarihinin yanlış olduğunun ispatlandığını yazar.¹⁸

Bizim tespitimize göre Thierry, Alişan'ın bahsettiği Parseğ Con isminin geçtiğini söylediği kitabe ile güneybatı şapelin kapı alınlığındaki kitabeyi karıştırmıştır. Çünkü Alişan güneybatı şapelin kapı alınlığındaki kitabeyi açıkladıktan sonra yapı içinde tahrip olmuş bir başka kitabede Parseğ Con isminin geçtiğinden bahseder. Thierry'nin, Alişan'ın güneybatı şapeldeki kitabe için belirttiği 1228 tarihi yanlış olduğu görüşü doğrudur, çünkü kitabe 1218 tarihlidir. Ayrıca kitabe Alişan'ın gördüğü tarihten itibaren günümüze değişmeden ulaşmıştır. Bizce Alişan'ın bahsettiği ve Parseğ Con isminin geçtiğini söylediği kitabe, çok tahrip olması nedeniyle okunamayan kuzeybatı şapelin kapı alınlığında yer alan kitabedir.

Sonuç olarak, dönem kaynakları ve manastır arşivlerine göre Dprevank adıyla anılan Kızıl Kilise'nin, ünlü başrahibi Parseğ Con'un adının geçmesinden dolayı yedinci yüzyılda var olduğu bilinmektedir. Yine dönem kaynaklarına göre yapı onuncu yüzyılda onarılmış ya da inşa edilmiştir. Onuncu yüzyıl sonu on birinci yüzyıl başında yaşamış tarihçi Stephanos Asoğik Daronetsi'ye göre ise kilise, onuncu yüzyılda Kral Abas (928–953) ve Katolikos Anania (943–967) döneminde inşa edilmiştir.

Kızıl Kilise'nin Dprevank adıyla özdeşleştirilen Parseğ Con isminin yer aldığı iddia edilen 1218 tarihli kitabede yukarıda da aktarıldığı üzere böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak bu bağış kitabesinin bize göre önemi, cephedeki süslemelerin on üçüncü

Contribution of the Armenian Church to the Christian Witness in the Middle East içinde Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia (2001), 158–59. Araştırmacı, 7. yüzyılın önemli bir kişisi olan Parseğ Con'un, kendi yazdığı liturjik şiirlerle birlikte, Ermeni kilisesinde kullanılan geleneksel ilahileri düzenlediğini belirtmiştir.

14 Alişan, *Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց* (Şirak), 15–16; Marzabanian, *Բաղդատական Ակնարկ* (Dini Mimari), 87.

15 Alişan, *Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց* (Şirak), 15–16.

16 Thierry, "Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (III)", 357.

17 Age., 357–58.

18 Maksoudian, "Kızıl Kilise", 1987.

yüzyıl karakteri taşımaları konusunda görüşleri olan araştırmacıları destekler niteliğindedir. Çünkü Kızıl Kilise'nin batı cephesindeki haçkarlardaki kabartmalarda iç içe geçmiş motiflere, dantel gibi ince işlenmiş bitkisel süslemelere, özellikle palmet motiflerine yer verilmiştir. Bu haçkarlar, on birinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında tarihleri olan Keçaris Manastırı, Geğard Manastırı ve Sanahin Manastırı gaviti gibi pek çok yapıda görülen haçkarlarla ortak özellikler taşımaktadır. Bu durumda, güneybatı şapelin kitabesi ve cephelerde görülen süslemelerdeki düzenlemelerin, kiliseye on üçüncü yüzyılda bazı eklemeler ya da onarımlar yapıldığına işaret edebileceği de göz ardı edilmemelidir. Çünkü yapının geçirdiği onarımlar hakkında 1887 yılına kadar elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu onarım sırasında da kilisede çatı seviyesinden itibaren bazı değişiklikler yapıldığı batı giriş kapısı alınlığındaki kitabeden anlaşılmaktadır. Ancak cephelerde, özellikle pencere kör kemerlerinin bulunduğu bölümlerde görülen düzensizlikler, bu yapının on dokuzuncu yüzyıldaki tamirat öncesinde de bir onarım geçirmiş olabileceğini düşündürmektedir. Prothesis kapı alınlığındaki on sekizinci yüzyıla ait kitabede bize bu konuda çok az katkı sağlamaktadır.

Kızıl Kilise'nin plan tipindeki uygulamalara onuncu yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ermeni mimarisinde, Kızıl Kilise ile aynı plan tipinde onuncu-on üçüncü yüzyıllar arasına tarihlenen yirmidört yapı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra yine aynı planda ama pastoforion odaları apsisi olmayan on yapı daha bulunmaktadır. Bu plan tipine sahip yapıların çoğu manastır komplekslerinin ana kiliseleridir. Yani Kızıl Kilise'nin plan tipinin onuncu yüzyıldan itibaren uygulandığını özellikle de tarihi kesin olan ve Kral Abas döneminde inşa edilen Sanahin Manastırı'nın Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (930-940) görmek mümkündür.

Sonuç olarak, yukarıda açıklanan nedenlerle, hem tarih kaynaklarının verdiği bilgiler hem de yapının mimari özellikleri ile onuncu yüzyıla ait olduğunu, ancak kilisenin pencerelerinin taç kemerlerinde görülen süslemeler ile özellikle batı cephedeki haçkarların on ikinci ve on üçüncü yüzyıl özellikleri taşıdığı düşünülmektedir.